

УДК 15.923.7

Г.М. Лялюк

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ

Висвітлено результати дослідження ціннісних орієнтацій депривованих підлітків – вихованців дитячих будинків. Розкрито особливості формування ціннісних орієнтацій як важливого фактору соціальної позиції підлітків, що зазнали впливу різних видів депривації.

Ключові слова: депривація, формування особистості підлітка, ціннісні орієнтації, соціалізація.

Постановка проблеми. Цілеспрямоване формування підростаючого покоління вимагає вирішення комплексу взаємопов'язаних завдань, серед яких чільне місце посідає формування ціннісного ставлення дітей до навколишньої дійсності, когнітивною основою якого є озброєння дитини знанням моральних норм і цінностей, які є здобутками суспільства. Особливо актуальною постає проблема формування ціннісних орієнтацій підлітків в умовах родинної депривації, оскільки саме в родині особистість засвоює перші фундаментальні моральні принципи та норми, духовні цінності.

Депривація впливає відбиток на процес розвитку особистості підлітків, потребує детального розгляду задля запобігання деструктуризації й десоціалізації українського суспільства.

Поведінка підлітків залежить від загальної соціальної ситуації й особливо від емоційного комфорту в стосунках із близькими дорослими та ровесниками. Якщо дитина для свого повноцінного й здорового розвитку відчуває нестачу теплоти почуттів, батьківської любові, емоційного сприймання, то основне патогенне значення для порушень її розвитку та характеру має недостатнє задоволення афективних потреб, тобто емоційна, афективна депривація. Особливо загострюється ця проблема у вихованців дитячих будинків. Крім депривації емоційного ставлення, вони зазнають депривації ідентичності (соціальної), у них обмежена можливість для засвоєння самостійної соціальної ролі.

Стан дослідження. Проблему депривації у своїх працях розглядають: Й. Лангмейер, З. Матейчек, С. Глузман, Є. Головаха, Н. Панін, Є. Рогов, Е. Бромет, Д. Горбачик, Л. Ядвіршес. Б.А. Леко, Б.М. Ткач, І.П. Лисенко, Н.М. Панасенко, О.В. Савчук, О.М. Чередниченко, Н.М. Апетик, О.В. Двіжона.

Мета статті – проаналізувати особливості формування ціннісних орієнтацій депривованих підлітків, визначити їх специфіку.

Виклад основних положень. У підлітковому віці активізується засвоєння норм і цінностей, накладаючись на психологічну кризу підліткового віку. Адекватна переоцінка цінностей у критичних періодах розвитку створює сприятливі можливості для розвитку особистості, моральної зрілості на подальших вікових етапах.

Відомо, що самі собою знання змісту моральних принципів і норм не формують моральну зрілість. Для цього вони повинні сягнути рівня аутентичних особистісних цінностей, ціннісних орієнтацій, що детермінують спрямованість особистості.

Ціннісне ставлення особистості до світу виступає у вигляді прагнень, схвалень, надання переваг, осуджень, що є предметом вивчення соціальної і педагогічної психології, соціології та педагогіки (С. Беляєв, В. Василенко, М. Боришевський, А. Донцов, О. Зотова, І. Кон, С. Соколов, А. Титаренко, В. Ядов та ін.).

Загальноприйнятою є думка Л. Виготського [1], що цінність – це єдність двох сторін – об'єктивної та суб'єктивної. Вона об'єктивна через об'єктивні властивості предмета оцінювання; суб'єктивна, оскільки цей предмет оцінюється людиною з позиції своїх особистих і суспільних інтересів.

Як якісна характеристика особистості, що впливає на формування і розвиток потреб, ціннісні орієнтації є системоутворювальним фактором соціальної позиції дитини. Оскільки через поняття «ціннісні орієнтації», яке містить нормативні відносини, з'являється можливість виразити інтегративні особливості особистості, вони набувають дедалі більшого значення у характеристиці особистості, стають вагомим засобом розкриття провідних тенденцій її розвитку.

У соціалізації сучасного підлітка відбувається процес відторгнення міфологізованих цінностей часу, що минув, і формування якісно оновленої свідомості. У цілому зміни в ціннісних орієнтаціях підлітків зумовлені помітними змінами політичної, економічної, соціально-психологічної ситуації в українському суспільстві. З одного боку, вони демонструють спрямованість у майбутнє, стурбованість гострими соціальними проблемами, пошук свого «Я», а з іншого – «вакуум» віри, пасивність, дефіцит духовних, моральних гуманістичних особистісних начал.

Особливо ускладнюється засвоєння ціннісних орієнтацій, моральних норм і правил в умовах родинної депривації. Як свідчать результати психологічних досліджень Я. Гошовського, І. Дубровіної, Л. Осьмак, Т. Юферевої [2; 4; 6], депривованим підліткам властиве певне маскування конфронтної суті ціннісних орієнтацій.

Обмеження мотивації депривованих підлітків, її одноманітність і прив'язаність до непосредної життєвої ситуації спричиняє формування ціннісних орієнтацій, пов'язаних із задоволенням потреб нинішнього дня або найближчого майбутнього. Нестача родинних стосунків породжує у депривованих підлітків гіпертрофовану потребу мати їх повною мірою, підлітки ідеалізують сімейні стосунки, однак позитивний ідеальний зразок родини у них дуже розмитий, дифузний.

Умови родинної депривації, відображаючись у свідомості підлітків, впливають на формування їх ціннісних орієнтацій і світоглядних позицій. Депривованим підлітків характерне формування якостей індивідуалістської спрямованості, виникає девальвація моральних цінностей і цінностей, пов'язаних із трудовою діяльністю. Вони часто не усвідомлюють залежність майбутніх життєвих досягнень від якості здобутої освіти. Домінантним мотивом у виборі депривованими підлітками бажаної професії є мотив матеріального достатку. Сучасні інституції соціалізації депривованих підлітків характеризуються втратою значного потенціалу виховних можливостей у забезпеченні процесу становлення особистості підлітка.

Нами було здійснено емпіричне вивчення психологічних особливостей смислової сфери особистості підлітків позбавлених батьківського піклування, а саме – вищого рівня смислової організації – соціальні смислові орієнтації. Вони представлені у вигляді вищих ціннісних утворень особистості – ідеалів, норм, цінностей.

Інтеріоризація цінностей як усвідомлений процес можлива лише за умови дії психологічного механізму диференціації та інтеграції, тобто здатності індивіда виділити з безлічі невизначених явищ ті, котрі становлять для нього визначену цінність (можуть задовольнити потреби й інтереси), а згодом перетворити їх у визначену структуру залежно від цілей свого життя, умов існування, можливостей реалізації і т.д. Функціонування рівня особистісного розвитку охоплює і визначений ступінь сформованості вищих психічних функцій свідомості та соціально-психологічної зрілості.

Відповідно до прийнятого розуміння природи й особливостей функціонування ціннісних орієнтацій особистості, цінності, що становлять їх структуру і зміст, розділяються на дві основні групи з погляду цілей і задач, яким слугує та чи інша цінність. Першу групу утворюють цінності-цілі (термінальні цінності), другу – цінності-засоби (інструментальні цінності).

Подібний розподіл цінностей доволіумовний, тому що на певних, особливо ранніх етапах формування особистості, у період активного самовиховання, інструментальні цінності, що виражають в осно-

вному якості особистості, можуть виступати і як цілі життя, виконуючи роль термінальних.

Формування ціннісно-сислової сфери дає змогу підліткові як особистості звільнитися від безпосередніх ситуативних впливів, зумовлює цілісність, цілеспрямованість поведінки. Різні об'єкти мають різну значущість у свідомості підлітка залежно від їхньої цінності для задоволення його потреб.

Одним із найпоширеніших у практиці емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій особистості є метод, запропонований М. Рокичем, який ми й використали. У дослідженні взяли участь 58 підлітків-вихованців дитячих будинків міст Дрогобича та Борислава.

Запропонований М. Рокичем перелік цінностей ми подавали досліджуванім у сприйнятливому для їх віку вигляді. Підліткам було роздано бланки з переліками термінальних та інструментальних цінностей та запропоновано окремо прорангувати переліки цінностей.

Нами було виділено особливості середньостатистичних ієрархій цінностей підлітків-вихованців дитячих будинків. Ієрархії суб'єктивної значущості цінностей підлітків-вихованців дитячих будинків характеризуються домінуванням таких цінностей, як «здоров'я», «вихованість», «любов», «чуйність, турботливість». Такі показники свідчать про їхню залежність від ситуативних впливів, орієнтацію на зовнішній контроль.

З метою класифікації змістових характеристик ціннісних орієнтацій підлітків-вихованців дитячих будинків ми провели факторний аналіз, також використовувався багатофакторний метод.

Аналіз показників кожного фактора дозволив констатувати основні тенденційні напрями і особливості ціннісних орієнтацій депривованих підлітків, окреслити специфіку процесу їх соціалізації.

Факторний аналіз дозволив чітко визначити структуру взаємозв'язків цінностей у свідомості досліджуваних. Таких факторів виявлено сім (враховувались фактори з вагою $>0,5$). Їх внесок у загальну дисперсію становить 60,96%.

Ф1 (22,94 %) – акуратність (0,78), вихованість (0,68), самоконтроль, стриманість, самодисциплінованість (-0,64).

Ф2 (10,76 %) – активне діяльне життя (-0,69), цікава робота (-0,47), наявність хороших і вірних друзів (0,51).

Ф3 (17,45 %) – щастя інших (-0,64), чесність, правдивість (-0,61), краса природи і мистецтва (0,75).

Ф4 (13,75 %) – терпимість (0,71), освіченість, висока загальна культура (-0,70); тверда воля, вміння зрозуміти чужу точку зору (-0,51).

Ф5 (39,66 %) – повага інших, визнання (-0,76), любов (0,64), сміливість у відстоюванні своєї думки (-0,46).

Ф6 (34,94 %) – матеріально забезпечене життя (-0,75), творчість (0,67), раціоналізм, вміння ухвалювати обдумані рішення, логічно мислити (-0,47).

Ф7 (19,95 %) – здоров'я (-0,75); життєва мудрість (-0,60); незалежність, вміння діяти самостійно (0,50).

Кожен із цих факторів представлений комплексом відповідних цінностей. Аналіз отриманих груп цінностей дозволив установити психологічний зміст виявлених факторів.

Фактори Ф1 та Ф4 – тип особистостей підлітків-вихованців дитячих будинків, у поведінці яких домінують вияви конформізму. Залежність вихованців дитячого будинку від оточення сприяє розвитку у підлітків «приспосувальної» поведінки. Виконуючи вимоги дорослих бути вихованим, акуратним, стриманим, терпимим, підлітки завойовують увагу вихователів, позитивне ставлення інших. Своєрідний конформізм підлітків-вихованців дитячих будинків не стимулює активний розвиток їх самоприйняття.

Цей фактор згрупував суто інструментальні цінності. У підлітків цього типу не сформовані стійкі цінності та ідеали.

Фактори Ф2 та Ф5 – тип соціально спрямованої особистості. Основними цінностями даного типу є наявність вірних друзів, цікава робота, повага оточуючих.

Фактор Ф3 – тип духовно спрямованої особистості. Основними цінностями цього типу є щастя інших, естетичні цінності, пізнавальні.

Фактори Ф6 і Ф7 – тип матеріально спрямованої особистості. Основними цінностями такого типу є матеріально забезпечене життя, «приземлені» цінності. Підлітки-вихованці дитячих будинків мріють про «окрему кімнату, мобільний телефон», престижні речі. Таким підліткам важко обрати професію, часто вони висловлюються, що «хочуть мати гарну роботу, щоб мати багато грошей», а ким вони хочуть стати – не знають. Мотивація спілкування та взаємин цієї групи підлітків із соціальним оточенням вузько прагматична і переважно пов'язана з бажанням отримати від партнера зі спілкування певні послуги та допомогу, тобто мотивація стосунків з людьми має «споживацький» характер. Найбільшою своєю проблемою вони вважають матеріальне забезпечення після навчання, що поєднується з постійним відчуттям недоступності бажаного.

Підліткам-вихованцям дитячих будинків не вистачає розвитку чітких життєвих орієнтирів, здатності планувати своє майбутнє, їм притаманна соціальна інфатильність, конформізм, перенесення відпо-

відальності за своє життя на суспільство, домінування патерналістської позиції над власною активністю щодо самореалізації.

Аналіз факторів, також дає змогу простежити деяку дихотомійність, що властива досліджуваним: «чесність, правдивість» та «краса природи та мистецтва»; «любов та сміливість у відстоюванні своєї думки».

Як відомо, «розщеплена самосвідомість» людини фундаментально проаналізована Е. Фроммом [7]. Вчений, даючи філософське обґрунтування цього феномена, стверджує, що біологічна слабкість людини, «розлад у людській природі призводить до дихотомій» [7]. Виділяючи історичні й екзистенційні види дихотомій, Е. Фромм констатує неспроможність людини уникнути і позбутися дихотомійності власного існування. Хоча людина є унікальною і неповторною, однак вона неспроможна витримати самотності і відмежованості від ближніх, оскільки людське щастя залежить від спілкування та єднання з найближчим мікросередовищем. На думку вченого, людина не в змозі звільнитися від дихотомійності власного буття, тому єдиним виходом залишається адекватне реагування на довколишню дійсність різними способами, що притаманні її власній культурі й характеру. «Стрижнем особистості», певною суттю людського життя Е. Фромм називає реальність, яка визначається словом «Я», та на якій базується уявлення про власну ідентичність. Однак, якщо у людини відсутнє стабільне переконання про сталість, постійність свого «Я», то відчуття ідентичності опиняється під загрозою, а людина стає безпосередньо залежною від того, хто її оцінює та чий схвалення або несхвалення стають основою відчуття ідентичності.

Очевидною закономірністю є те, що дихотомійна особистість гостро відчуває страх утрати самоідентичності, який породжує низку захисних тактик і стратегій. З метою збереження позитивного самоставлення і самоприйняття особистість може використовувати широкую гаму модальностей психозахисту, які іноді спроможні навіть викривляти й деформувати «Я».

Висновки. Умови родинної депривації, відображаючись у свідомості підлітків, впливають на формування їх ціннісних орієнтацій і світоглядних позицій. Депривованим підлітків характерне формування якостей індивідуалістської спрямованості. Підліткам-вихованцям дитячих будинків не вистачає розвитку чітких життєвих орієнтирів, здатності планувати своє майбутнє, їм притаманна соціальна інфатильність, конформізм, перенесення відповідальності за своє життя на суспільство, домінування патерналістської позиції над власною активністю щодо самореалізації. Залежність депривованих підлітків від ото-

чення сприяє розвитку у них «приспосувальної» поведінки, також для них характерною є дихотомійність. Мотивація спілкування та взаємин цієї групи підлітків з соціальним оточенням є вузько прагматичною і переважно пов'язана з бажанням отримати від партнера зі спілкування певні послуги та допомогу, тобто мотивація стосунків з людьми має «споживацький» характер.

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С. Выготский. – М., 1982. – Т. 2. – С. 238–290.

2. Гошовський Я.О. Становлення образу «Я» в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу / Я.О. Гошовський. – К.: Вища шк., 1995 –165 с.

3. Діти державної опіки: проблеми, розвиток, підтримка: навчально-методичний посібник: в 2 кн. – К.: Міленіум, 2005. – 286 с.

4. Дубровина И.В. Особенности психического развития детей в семье и в домах ребенка / И.В. Дубровина, М.И. Лисина // Возрастные особенности психического развития детей. – М., 1982. – 192 с.

5. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага: Мед. Изд. Авиценум, 1984. – 335 с.

6. Осьмак Л.П. Порівняльний аналіз розвитку потреби самоствердження у підлітків в умовах родини і школи-інтернату / Л.П. Осьмак // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. – К.: Рад. Шк., 1990. – Вип. 34. – С. 15–19.

7. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.

Лялюк Г.Н. Особенности формирования ценностных ориентаций депривированных подростков

Отражены результаты исследования ценностных ориентаций депривированных подростков – воспитанников детских домов. Раскрыты особенности формирования ценностных ориентаций как основного фактора социальной позиции подростков, которые испытали влияние разных видов депривации.

Ключевые слова: депривация, формирование личности подростка, ценностные ориентации, социализация.

Lialiuik G.M. Features of forming of the valued orientations of deprivated teenagers

The results of the research of the valued orientations of deprivated teenagers – pupils of child's houses are reflected in the article. The features of forming of the valued orientations are exposed as the main factor of social position of teenagers who were influenced the different types of deprivation.

Key words: deprivation, forming of personality of teenager, valued orientations, socialization.